

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.15.27>

Volume 7/3

2023 p. 483-492

ZAHİRE-İ HÂREZMŞÂHÎ'DE AHLÂT-I ERBAA

AHLÂT-I ERBAA IN THE DHAKHİRA-I KHWĀRAZMŞĀHĪ

Meryem DOYGUN GÜNAYDIN*

ÖZ

Hârezmşahlar devleti zamanında tıp ve tababet konusunda yeterince bilgi bulunmadığı gibi bu zamanda yetişen tabipler ve tıp dünyasına katkılarını tespit etmek kaynakların yetersizliği sebebiyle de bir hayli zordur. Bu sebeple yeni tıp kitaplarının ya da ilim âlemince yeterince teveccüh gösterilmemiş kaynakların tespiti, Hârezmşahlar döneminde tıba dair gelişmeleri takip edebilmek ve değerlendirmeler yapabilmek adına oldukça önemlidir. Hârezmşahlar döneminin hekimi ve cerrahı İsmâil b. Hasan Cürçânî (ö. 531/1137) ve pek çok tıp kitabı arasında kendisine şöhret kazandıran *Zahîre-i Hârezmşâhî* adlı eseri bu boşluğu doldurmaya fayda sağlar. Tıp ilimleri ve cerrahlığa dair önemli kapsamlı bilgiler içeren eser, humoral patoloji teorisi denilen ahlât-ı erbaa'dan (أخلاق أربعة) noksan değildir. İnsan bedeninde bulunan dört hilt (kan, balgam, sevda, safra) ve bunların karışımının insan bedenindeki tesirleri Ortaçağ İslam tıbbının da ilgilendiği bir mesele olmuştur. Bu çalışma *Zahîre-i Hârezmşâhî*'de ahlât-ı erbaa'nın işlenişini, tıp eserlerindeki ahlât-ı erbaa ile mukayese ederek benzerlikleri ve farklılıklarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İsmâil b. Hasan Cürçânî, Zahîre-i Hârezmşâhî, Hârezmşahlar, Tıp, Ahlât-ı Erbaa*

ABSTRACT

There was not enough information about medicine and medicine during the time of the Khwārazmshāhs state, and it is also very difficult to determine the physicians trained in this period and their contributions to the world of medicine due to the lack of resources. For this reason, the identification of new medical books or sources that have not been given enough attention by the scientific world is very important in order to follow and evaluate the developments in medicine during the Khwārazmshāhs period.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: meryemdoygunn@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8456-5022, Ağrı, Türkiye.

Physician and surgeon of the Khwārazmshāhs period, Ismā'īl b. Ḥasan Djurdjānī (d. 531/1137) and his work called Dhakhīra-i Khwārazmshāhī, which made him famous among many medical books, will help fill this gap. The work, which contains important and comprehensive information about medical sciences and surgery, is not devoid of ahlât-ı erbaa called humoral pathology theory. The four secretions in the human body (blood, phlegm, black bile, bile) and the effects of their mixture on the human body have been a matter of interest to medieval Islamic medicine. This study aims to reveal the treatment of humoral pathology theory in Dhakhīra-i Khwārazmshāhī, with its similarities and differences, by comparing it with the morals in medical works.

Keywords: *Ismā'īl b. Ḥasan Djurdjānī, Dhakhīra-i Khwārazmshāhī, Khwārazmshāhs, Medicine, Ahlât-ı Erbaa*

Giriş

Hastalıkların sebeplerini belirleme (etiyojoloji), hastalıkların belirtilerini teşhis (semiyotik), beden ve ruh sağlığı ve tedavi yollarını araştırma, varoluştan itibaren insanoğlunun daima temel uğraşlarından olmuştur. Sağlıklı olma ve hastalıklardan korunma güdüsü ve belki de uzun yaşama motivasyonu bu konulara daha fazla ilgi duyulmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu arayış, Antikçağlardan itibaren sağlık sisteminde önemli adımların atılmasını ve keşifleri beraberinde getirmiştir. Antik Yunan'da humoral patoloji İslam tıbbında ise ahlât-ı erbaa adı verilen teoriyi bu manada değerlendirmek mümkündür.

Antik Yunan tıbbının gelişimi için belirleyici öneme sahip olan şey, felsefe ve tıbbın karşılıklı etkisi olarak görülmüştür.¹ Öyle ki humoral patoloji teorisi de Antik Yunan filozofları ve tabiplerinin fikirleri doğrultusunda şekillenmiştir.² Antikçağ tıbbına yön veren Antik Yunan'da Hippokrates (m.ö. V. asır) ve Antik Roma'da Galen (Câlinûs, (ö. 200 [?]) gibi önemli temsilcileri olan humoral/hümorale³ patoloji teorisi/ahlât-ı erbaa, uzun zaman Ortaçağ İslam dünyasındaki tıbbî söyleme de hâkim bir görüş olmuştur. Nitekim Hippokrates'in humoral patolojisini takip eden İslam tıbbı, bu teoriyi kabul ederek geliştirmiştir. Ahlât-ı erbaa teorisi, Müslüman hekimlerin klinik tecrübeleri ile Ortaçağ'daki son ve gelişmiş halini almış ve Ortaçağ İslam tıbbının önemli temsilcileri

¹ Erwin H. Ackerknecht, *A Short History of Medicine*, The Johns Hopkins University Press, New York 1968, s. 51. Ayrıca bkz; Ali Haydar Bayat, *Tip Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2016, s. 107.

² Bunun için bkz; Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, ABC International Group, Inc, 2001, s. 219.

³ Humor ya da hümor tıp terminolojisinde vücut sıvısı olarak geçmektedir. *Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, Kocaeli 2007, s. 44. http://tip.kocaeli.edu.tr/docs/ttdk_2007.pdf (Erişim Tarihi: 3.10.2023); Ayfer Aydoğan-Sami Aydoğan, *Medicinal Translation Dictionary*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2013, s. 399. Humoral, belirli bir vücut sıvısı ya da sıvılarıyla ilgili, onlardan kaynaklanan ve onlara ait olandır, sıvısal. Humoral patoloji ise insan bedenini oluşturan ve hastalıklarla ilişkilendirilen teoridir.

olan Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi isimler tarafından desteklenmiştir.⁴

Ahlât-ı Erbaa teorisinin hemen her eserde aynı şekilde işlendiği ve birbirinden farklı olmayacağı görüşü hâkimse de ⁵ bu çalışmanın konusu olan *Zahîre-i Hârezmşâhî*'de bazı farklılıkların olduğu ortaya çıkmıştır. Vücuttaki dört sıvıda (kan, balgam, seveda, safra) meydana gelen dengesizlikte, vücudun tepkileri, ortaya çıkan hastalıklar ve tedavi yöntemleri zaman zaman diğer kaynaklardan farklılık arz etmektedir. Örneğin ahlât-ı erbaa teorisinin İslam dünyasındaki en önemli temsilcisi İbn Sînâ'nın İsmâil b. Hasan Cürcânî'yi etkilemiş olduğu bilirse de bu teorinin *Zahîre-i Hârezmşâhî*'de İbn Sînâ'nın *Ķânûn*'undan daha farklı işlendiği görülmektedir. Hatta İsmâil b. Hasan Cürcânî, ahlât-ı erbaa teorisini geliştiren Hippokrates ve Galen'in tıbbından istifade etmiş olsa da ikna olmadığı yerde onların öğretilerini reddederek eserinde kendi klinik tecrübelerine ve düşüncelerine yer vermiştir.⁶ Bu haliyle İsmâil b. Hasan Cürcânî'nin ahlât-ı erbaa teorisinin, kendinden önceki büyük âlimlerin ana teorilerinden etkilendiğini ancak daha ziyade kendi düşünce ve deneyimleri ile şekillendiğini söylemek mümkündür.

1. *Zahîre-i Hârezmşâhî* Hakkında Genel Değerlendirme

İlk tıbbi faaliyetlerin büyük bir kısmının gerçekleştiği İran'da, İbn Sînâ'yı bir nesil sonra, Hârezmşahlar döneminin meşhur hekimi ve mahir cerrahı İsmâil b. Hasan Cürcânî takip etmiştir. İsmâil b. Hasan Cürcânî'nin hayatı ve eğitimi hakkında edinilen bilgilerin ekseriyeti, *Zahîre-i Hârezmşâhî*'den alınmıştır. Zamanının önemli tıp âlimleri arasında yer alan Cürcânî, tıp tahsilini İbn Sînâ'nın öğrencilerinden olan ve "İkinci Hipokrat" olarak tesmiye edilen Ebü'l-Kâsım İbn Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî'den (995-1077) aldığı söylenir.⁷ Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Cürcân'dan ayrılarak, Hârezmşahlar devletinin kurucusu Kutbüddin Muhammed'in (1097-1128) yanına gitti ve himayesine girdi. Cürcânî'nin Kutbüddin Muhammed'in himayesindeki hayatı *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin mukaddimesinde yer alır. Buna göre Cürcânî, Kutbüddin Muhammed'in saray hekimliğine yükselmiş, ayrıca şehirdeki büyük eczanenin reisi olması hasebiyle her ay kendisine hükümdarın hazinesinden 1000 dinar maaş bağlanmıştır.⁸ Cürcânî'nin Hârezmşahlar sarayında gördüğü büyük ilgi Kutbüddin Muhammed'in ölümüyle yerine geçen oğlu Atsız (1128-1156) zamanında da devam etmiştir. Öyle ki Atsız'ın himayesinde

⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *DİA.*, C. II, İstanbul 1989, s. 24.

⁵ Muhittin Eliaçık, "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 134.

⁶ Sana Kauser Ateeque Ahmed, Tasfiya Hakeem Ansari, Tariq Nadeem Khan, "Ismail Jurjani's Description of Pathophysiology of Psychiatric Disorders in Zakhira Khwarizam Shahi", *International Journal of Current Advanced Research*, Vol 9, S. 6, June 2020, s. 22603.

⁷ Fariborz Moattar, Mohammad Reza Shams Ardekani, Alireza Ghannadi, "The Life of Jorjani: On of the Persian Pioneers of Medicinal Encyclopedia Compiling: on the Occasion of His 1000th Birthday Anniversary (434, A.H.-1434, A.H.)", *Iranian Red Crescent Medical Journal*, September 15(9), 2013, s. 764.

⁸ Hekim Seyyîd İsmâil Cürcânî, *Zahîre-i Hârezmşâhî*, (Tsh. Muhammed Rıza Muharrirî), 2. Kitap, Mukaddime, Ferhengistân-i Ulûm Pezeşkî Cumhûrî İslâmî İrân, Tahran 1384, s. 13; Ahmed b. el-Kâsım el-Hazrecî Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi Tabakâti'l-Etbbâ'*, (Nşr. August Müller İmruülkays İbnü't-Tahhân), C. II., Ma'hedu Tarih'l-Ulûmî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1299, s. 32.

de önemli tıp kitapları kaleme alarak kendisine takdim etmiştir.⁹ Bunlardan biri olan Zahîre-i Hârezmşâhî, Cürçânî'ye asıl şöhretini kazandıran ve ilim âlemine ciddi katkılar sunan en önemli eseridir. Cürçânî eserini genel temayülün aksine Arapça değil Farsça olarak kaleme almış ve bu haliyle *Farsça ilk tıp ansiklopedisi* kabul edilmiştir.¹⁰ Eserin kapsamı ve tarzı onu Ortaçağ'ın en kıymetli tıp eserlerinden, İbn Sînâ'nın Kânûn ve Ebû Bekir er-Râzî'nin el-Hâvî'nin arasına yerleştirir. Zahîre-i Hârezmşâhî sadece Ortaçağ tıp teorisinin değil, aynı zamanda farmakolojinin de bir hazinesidir. Nitekim bu haliyle eserin, bitki ve ilaç adlarının Farsça olması gibi bir fayda sunduğu söylenebilir.¹¹

Zahîre-i Hârezmşâhî, on bölümden müteşekkil olup tıbbın tüm alanlarına dair kapsamlı bilgi ihtiva eder. Eser genel hatlarıyla humor teorileri, sağlık ve hastalık, hastalıkların tarifi, sebepleri, belirtileri, tedavileri, ruh hastalıkları, kadın hastalıkları, kanserler, tümörler, güzelleştiriciler, zehirler, panzehirler ve ilaç formülleri (akrâbâzîn) gibi konuları açıklar. Eserdeki bilgiler ve Cürçânî'nin tıpla alakalı bazı keşifleri *modern tıp tarafından kabul edilen bilgilerle örtüşmektedir*. Şiddetli yaralarda alçı kalıpları ve idrar zorluğu çeken hastalar için kateterizasyon¹² önerisi, exophthalmos¹³ (egzoftalmi) ile guatr arasındaki bağlantıyı tespiti ve katarakt tedavisinde göz merceğinin iç kısmını çıkarma tavsiyesi¹⁴ Cürçânî'nin tıbbi görüş ve uygulamalarının daha o zamanda ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Cürçânî'nin tıbbın her alanında ve cerrahlıktaki bu yetkinlikleri, bu çalışmanın konusunun Zahîre-i Hârezmşâhî olarak belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

2. Ahlât-ı Erbaa Teorisi

Antik Yunan'da humoral patoloji İslam tıbbında ise ahlât-ı erbaa olarak adlandırılan teori, aynı zamanda bir hekim olan doğa düşünürlerinden Empedokles'in (M. Ö. 492-432) ortaya koyduğu ve Hippokrates'in benimseyip geliştirdiği bir teoridir. Antik Yunan doğa bilimi kuramında Empedokles'e atfedilen¹⁵, her şeyin dört maddi element olan ateş, hava, toprak ve sudan meydana geldiği (anâsır-ı erbaa) iddiası, Hippokrates tarafından evrenin bir parçası olarak insan vücuduna uyarlanarak humoral patoloji teorisinin ortaya çıkması sağlanmıştır.¹⁶ Bu ise felsefi tıp anlayışının tıp âlimleri arasında benimsendiğine işaret

⁹ Hasan Doğruyol, "İsmâil b. Hasan Cürçânî", *DİA*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 133. Müellife nispet edilen diğer eserler şunlardır: Hıffey 'Alâ'î, el-Agrâzû't-tıbbiyye ve'l-mebâhişü'l-'alâ'iyye, Yâdigâr, Zübdetü't-tıbb, et-Tezkiretü'l-Eşrefiyye fi's-şinâ'ati't-tıbbiyye, er-Risâletü'l-münebbihe ve el-Ecvibetü't-tıbbiyye. Hakim Mohammed Said, "The Works of Ismail-al-Jurjani (C. 480-531) an Important Source Material", XV. *International Congress of the History of Science*, Edinburgh 10-19 August 1977, s. 11; C. Brockelmann, "Cürçânî, Zeynüddin", *İA*, C. III, İstanbul 1977, s. 247; Ebû Usaybia, a.g.e., s. 32.

¹⁰ J. Schacht, "al-Djurdjânî, İsmâ'îl b. al-Husayn", *EP* (İng.), C. II, Leiden 1991, s. 603.

¹¹ Nasr, a.g.e., s. 216.

¹² Daldırım. Kateter=daldıraç. Aydoğan, a.g.e., s. 43.

¹³ Exophthalmus, exophthalmia, proptosis, ya da exorbitism. Göz kürelerinden biri ya da her ikisinin de dışarı doğru çıkmasıdır.

¹⁴ Saeed Changizi Ashtiyani, Ali Zarei, Mohammad Elahipour, "Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2:16, 2009, s. 3; Doğruyol, a.g.m., s. 133.

¹⁵ Aristoteles, *Metafizik I. Kitap*, (Çev. Ahmet Arslan), s. 156 [https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/haydin/139466/Metafizik-Aristoteles-Ahmed_Arslan-1982-120s%20\(1\).pdf](https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/haydin/139466/Metafizik-Aristoteles-Ahmed_Arslan-1982-120s%20(1).pdf) (Erişim Tarihi: 4.10.2023); Nasr, a.g.e., s. 219; Bayat, a.g.e., s. 108.

¹⁶ Bayat, a.g.e., s. 108.

eder. Dolayısıyla dört elementin doğa için ifadesi ne ise dört sıvının da vücut için benzer manaya sahip olduğu inancı humoral patoloji teorisinin çıkış noktası olmuştur. Yaklaşık 2000 yıl geçerliliğini koruyan bu teoride, insan bedeninde bulunan dört temel sıvı (hılt/humor)¹⁷ (kan, balgam, kara safra/sevda, sarı safra) kirlenmesi ve bunlardaki dengesizliğin hastalıklara yol açtığı inancının yanı sıra, beden ve ruh sağlığının ise bunlar arasındaki dengeye bağlı olduğu görüşü hâkimdi. İslam dünyasında da benimsenen bu teori ahlât-ı erbaa adıyla anılmış ve Müslüman hekimler tarafından geliştirilerek Ortaçağ'daki son şeklini almıştır.¹⁸

Antikçağ ve Ortaçağ tıp anlayışına göre, insan bedenindeki bu dört sıvı, evrendeki dört elementin karşılığı olarak farklı özelliklere sahiptir. Buna göre, *kan*, sıcak-yaş olan *havaya*, *balgam*, soğuk-yaş olan *suya*; *sarı safra*, sıcak-kuru olan *ateşe*; *kara safra* (sevda), soğuk-kuru olan *toprağa* karşılık gelmektedir.¹⁹ Vücutta bulunan bu dört sıvı her insanda farklı oranda olur ve buna mizaç adı verilir.²⁰ Hastalık ve sağlık bu dört sıvının dengesine veya uyumsuzluğuna bağlı olduğu gibi mizaçlar da bu uyum ve uyumsuzluk nispetinde şekillenirdi. Böylece demevî (sıcakkanlı), sevdaî (melankolik), safravî (öfkeli, tezcanlı) ve balgamî (sakin, tembel) adıyla psikolojik tipler ve karakterler ortaya çıkardı.²¹

Hastalıklar bu dört sıvının vücutta artmasıyla ortaya çıkar, dolayısıyla vücutta hangi sıvının fazla olduğunu tespit etmek, hastalığın teşhisini kolaylaştırırdı. Örneğin vücutta sevda'nın (kara safra) baskın olması psikolojik rahatsızlıkların ortaya çıkmasına yol açarken sarı safra karaciğer hastalıklarını tetikler. Evrendeki dört element gibi mevsimler de mizaç değişikliklerini belirleyen bir etken olarak görünür. İlkbaharın kanı, yazın safrayı, sonbaharın sevdayı ve kış mevsiminin de balgamı harekete geçirdiği ve bu dört sıvının o mevsimlerde arttığı düşünülürdü. Dolayısıyla dört sıvının (hılt) yapısını şekillendirdiği düşünülen dört element, iklimler, mevsimler ve gıdaların, hastalıkların mizacı belirlediği söylenebilir. Her insanın mizacı benzersiz olduğu gibi tedavileri de birbirinden farklılık gösterir. Nitekim iki farklı kişi, tıbbi olarak tamamen aynı kişiymiş gibi tedavi edilemez.²² Bu sebeple hastalıkların tedavileri, insan bedenindeki bu dört sıvının sıcaklık, soğukluk, kuruluk, yaşlılık gibi özellikleri dikkate alınarak belirlenirdi. Basit veya kompoze ilaçlar, diyet, safra boşaltma, hacamat ve müshil verme bunlardan birkaçıdır.²³

¹⁷ Hılt, İbn Sînâ'ya göre, "besinlerin sindiriminin esas ürünü teşkil eden sıvı cevherlerdir. Vücudun iki tip sıvısından olan birinci derece sıvılar, dört hılt olmaktadır. Bunlar normal ya da anormal olsun dört çeşit olup; kan, balgam, kara safra (sevda) ve safradır. İbn Sînâ, *el-Kânûn Fi't-Tıb*, (Çev. Esin Kâhya), Birinci Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 23-24.

¹⁸ Demirhan Erdemir, a.g.m., s. 24.

¹⁹ Bayat, a.g.e., s. 123; Nasr, a.g.e., s. 219-220.

²⁰ Hacı Paşa (Calâlüddin Hızır), *Müntehab-ı Şifâ*, (Haz. Zafer Önler), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 18; Nasr, a.g.e., s. 220.

²¹ Bayat, a.g.e., s. 123; Demirhan Erdemir, a.g.m., s. 24; Eliaçık, a.g.m., s. 135.

²² Nasr, a.g.e., s. 220.

²³ Bayat, a.g.e., s. 124-126; Demirhan Erdemir, a.g.m., s. 24.

Anâsır-ı erbaa	Hava	Ateş	Toprak	Su
Ahlât-ı erbaa	Kan	Sarı safra	Sevda (kara safra)	Balgam
Organ	Kalp-akciğer	Karaciğer-öd	Dalak-mide	Beyin
Mevsim	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Fiziksel özellik	Nemli-sıcak	Kuru-sıcak	Kuru-soğuk	Nemli-soğuk
Mizaç	Demevî (sanguin) Sıcakkanlı	Safravî (colérique) Öfkeli	Sevdaî (mélancolique) Melankolik	Balgamî (flegmatique) Sakin

Tablo 1: Ahlât-ı erbaa teorisinin diğer unsurlarla bağlantısı²⁴

3. Zahîre-i Hârezmşâhî'de Ahlât-ı Erbaa'nın İşlenişi

Zahîre-i Hârezmşâhî'de ahlât-ı erbaa teorisinin işlenişi genellikle diğer eserlerde yer alan teoriyle benzerlik gösterse de, hıltların vücuttaki fazlalığının hangi belirtilere yol açtığı ve fiziki özellikler üzerindeki etkisi gibi hususlarda farklı ayrıntıların yer aldığı görülür. Ancak en belirgin farklılığın dört hıltın fazlalığına karşı belirlenen tedavi yöntemleri ve ilaçlara dair olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu hususlarda Zahîre-i Hârezmşâhî'de yeterince bilgi bulunmadığı ve daha ziyade bu teorinin hastalık odağında işlendiği görülmektedir. Nitekim Zahîre-i Hârezmşâhî'nin müellifinin İbn Sînâ'dan etkilendiği bilinse de kendisinden farklı bir anlatım yolu seçtiği, hıltların yol açtığı hastalıkların tedavisinde en fazla uygulanan hacamat, kusturma, lavman, diyet ve bitkisel tedavilerde İbn Sînâ'nın gerisinde kaldığı ve bu konularda daha yüzeysel anlatımda bulunduğu tespit edilmektedir.

İsmâil b. Hasan Cürçânî dört hılt ve hastalıklar hakkında şu bilgileri vermektedir:

-Kan galebesinin belirtilerini ve demevî hastalıkları tanımak

Mizaçta kanın baskın olduğuna dair belirtiler organlarda görünür. Özellikle başta ve göz içinde ağırlaşma, esneme, çok uyuma, can sıkıntısı, bıkkınlık, sebepsiz yorgunluk, ağızda tatlılık, yüzde ve dilde kızarıklık, çibanlar ve kabarcıklar meydana gelir. Makattan, burundan ve dişlerin kökünden kan gelmesi, rüyada kırmızı şeyler görmek, kendini kana bulanmış (kanlı) görmek, damar ve damar yerini kaşımak gibi belirtilerin hepsi kan

²⁴ Bunlar için bkz; Bayat, a.g.e., s. 127.

galebesinin işaretleridir. Gençlik ve bahar mevsimi, etli bir vücut, çok fazla et ve tatlı yemek, kan galebesinin bir işareti olan bu belirtileri ortaya çıkarır.²⁵

-Balgam galebesinin belirtilerini ve balgamî hastalıkları tanımak

Balgam çokluğunun belirtileri; cilt renginin beyaz olması, nabzın küçük, yumuşak, farklı ve yavaş olması, cilt görünümünde soğukluk ve kuruluk, uzuvların dokusunda gevşeklik ve zayıflık, ağız suyunun fazlalığı ve yoğunluğu, yiyeceği az sindirmek, ekşi geçirme, beyaz idrar, rüyada beyaz şeyler, su, kar ve yağmur görmek, soğuk algınlığı, çok uyumak ve susamaktır.

Ancak balgam tuzluysa susuzluk olur, o susuzluk soğuk suyla giderilmemeli. Uyku ister; lakin iyi uyuyamaz.²⁶ Kış mevsimi, çocukluk ve yaşlılık yılları, şişman ve yağlı vücut balgamı artırır. Taze balık, tutmaç²⁷, yoğurt ve tirit gibi taze yiyecekler yemek, balgam galebesinin işareti olan bu belirtileri düzeltir. Rengi beyaza çalar, vücudu yağlı ve dolgun olur, uzuvları sürtünmeden kızarmaz veya ısınmaz ise onun vücudunda ham balgam hâkimdir. Kimin yemekten sonra ağızda ekşi ya da tuzlu bir tat varsa, onun vücudunda ekşi ya da tuzlu balgam hâkimdir.²⁸

-Safra (sarı safra) galebesinin belirtilerini ve safravî hastalıkları tanımak

Sarı safra çokluğunun belirtileri ortaya çıkar, yüz ve dil sararır; ağızda kuruluk ve acılık, şiddetli susuzluk olur. Nabzın hızlı ve büyük olması, idrarın ateşli ve yumuşak (ince) olması, rüyada ateşler ve sarı şeyler görmek, sıcakta veya güneş altında olduğunu düşünmek, yaz mevsimi, gençlik yılları, sıcak mizaç, çok tatlı yemek ve taze süt safra galebesinin işareti olan bu belirtileri hazırlar. Bir kişi eriyip zayıflar, derisi kurur, gözleri dışarı fırlarsa, hıltları seyrekleşmiş olur ve onun buharları çözülür ve biter.

-Sevda (kara safra) galebesinin belirtilerini ve sevdavî hastalıkları tanımak

Sevdavî alametler; cildin rengi solar ve tıkanıklık olur, ciltte serinlik, idrar renginin yeşile ve siyaha dönmesi, sahte açlık, çok düşünmek, üzgün olmak, yalnız olmak, her şeyden korkmak, kötü düşüncelere sahip olmak ve her türlü işten umutsuzluğa kapılmak, mide ağızda yanma ve dalakta büyüme, siyah lekelerin meydana gelmesi, uykuda korkunç şeylerin ortaya çıkması, dumanlar ve yıkıklar görme, sonbahar mevsimi, yaşlılık ve ihtiyarlık yılları, kurutulmuş ve tuzlanmış et ve balık gibi sevdavî yemekler tüketilmesi sevda belirtilerini hazırlar. Özellikle bir erkeğin saçı çok, kemikleri kalın ve teni kırmızı beyazsa, esmer ve vücudu da kuruyorsa onda sevda çok olur.

²⁵ Seyyîd İsmâil Cürçânî, a.g.e., s. 173.

²⁶ Seyyîd İsmâil Cürçânî, a.g.e., s. 173.

²⁷ تتماح = أش سماق (sumak aşısı)

²⁸ Seyyîd İsmâil Cürçânî, a.g.e., s. 174.

Sonuç

Şimdiye kadar yeterince teveccüh gösterilmemiş bir tıp kitabı olarak *Zahîre-i Hârezmşâhî*, Hârezmşahlar devletinde tıp ve tababet hakkında da bilgi edinmemizi sağlar. Nitekim Hârezmşahlar zamanında tıp ve tababet ile alakalı müstakil çalışmaların bulunmayışı, bu zamanda tıp ilminin geri planda kaldığına dair yaygın kanaatini gündeme getirir. Hâlbuki İsmâil b. Hasan Cürcânî'nin, kaleme aldığı çok sayıdaki tıp kitabı dahi, tek başına bu zamanda tıbbın geldiği seviyeyi göstermesi açısından fevkalade önemlidir. Özellikle *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin İbn Sînâ'nın *Kānûn*'undan sonra Safevîler devrinde ders kitabı olarak okutulan iki tıp eserinden biri olması, Hârezmşahlar zamanındaki tıp ilminin kendinden sonraki devletlere etkisini gösterir. Ayrıca Osmanlı padişahı Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) 1488'de Edirne'de inşa ettirdiği külliyyede yer alan Darüşşifa ve tıp medresesinde okutulan tıp kitaplarının başında *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin yer alması eserin yüzyıllar sonra dahi gördüğü itibara işaret eder. Öyle ki eserde yer alan bilgilerin çoğu klasik ve modern tıp bilgileriyle örtüşmesi bakımından dikkat çekicidir. Antikçağlardan itibaren tıp literatüründe yaygın bir nazariye olarak tesirini uzun süre devam ettiren ahlât-ı erbaa teorisi de bu meyandadır. Klasik İslam tıbbında da önemli bir yer teşkil eden ve Müslüman hekimlerin kendi klinik tecrübeleriyle geliştirdikleri ahlât-ı erbaa teorisi, *Zahîre-i Hârezmşâhî*'de de yerini almıştır. Hippokrat, Galen ve İbn Sînâ gibi kendi zamanının önemli tıp âlimlerinden etkilenen İsmâil b. Hasan Cürcânî, hastalığın insan vücudunda doğal olmayan bir durum olduğunu ve her organın özel bir dengesinin olduğunu, organlardaki dengesizliğin ise çeşitli hastalıklara yol açtığını söyler. Ancak vücudun sağlıklı veya hastalıklı olması farklı sebeplere bağlıdır. Vücuttaki dört sıvının (kan, balgam, safra, sevdâ) fazlalığı hastalıkların sebepleri arasında görülür. Cürcânî bu dört sıvıdan birinin vücutta fazla halde bulunmasının sonuçlarını anlatır ve özellikle vücudun dışında meydana gelen bozulmalardan bahseder. Özellikle cilt rengi ve dokusunda görülen değişimler vücutta hangi sıvının fazla olduğuna dair önemli ipucu olarak görünmektedir. Cürcânî bu sıvıların galebesinin özellikle nabız ve idrarda değişime yol açtığı görüşüne sahiptir. Bu noktada cildin rengi gibi idrarın rengi de hastalığın önemli bir belirtisi olarak görülür. Müellifin notlarından anlaşıldığı üzere dört hılttan sevdâ (kara safra) fazlalığı belirgin şekilde ruhsal değişimlere yol açar ve melankolik mizaç ortaya çıkar. Ancak kan, balgam ve safra galebesini ortaya çıkarttığı sıcakkanlı, sakin ve öfkeli mizaç eserde işlenmez. Bu bakımdan *Zahîre-i Hârezmşâhî*'nin tabii mizaç ile psikolojik mizaç arasında kurulan bağ ve ahlât-ı erbaa'nın ahlaka (huy) etkisi gibi hususlarda yeterli bilgiye sahip olmadığı anlaşılır. Dolayısıyla yaygın olarak benimsenen görüşlerin bir kısmının eserde işlenmediği söylenebilir. Dört hıltın galebesinin yol açtığı hastalıkların tedavisinde müellifin daha ziyade diyet ve beslenme odaklı bir anlatım yolu seçtiği görülür. Lavman, müshil, kusma, hacamat ve hamam gibi en yaygın tedavi usullerinin ön plana çıkmaması alışılanın aksine bir durumdur. Cürcânî'nin hastalıkların tedavilerinde bu uygulamaları tercih etmediği düşünülemez zira humma türlerinin tedavisinde kusturma, diyet, hamam uygulamaları, masaj, bitkisel tedavi reçeteleri yöntemleri olarak anlatır. Bu noktada bir tabip ve cerrah olarak Cürcânî'nin ahlât-ı erbaa teorisini eserinde ele alırken zamanının teamülleri gereğiyle

hareket ettiği ve hastalıkların nedeninde (etioloji) asıl etken olarak görmediğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Cürcânî hastalıkların oluş mekanizmasını açıklarken ahlât-ı erbaa teorisinin doğrudan etkisi konusunda oldukça ihtiyatlı yaklaşır. Bunda çağının ileri gelen tabip ve cerrahı olarak, insan anatomisi ve fizyolojisi konusundaki bilgi ve klinik tecrübesi ile hareket etmesinin payı olduğu düşünülebilir. el-Ağrâzü't-ıbbiyye ve'l-mebâhişü'l-'alâ'iyye adlı tıp kitabının sonunda yer alan altı adet erkek ve kadına ait iskelet resimleri bu manada düşünülebilir.

Kaynakça

- Ackerknecht, Erwin H., *A Short History of Medicine*, The Johns Hopkins University Press, New York 1968.
- Ahmed b. el-Kāsım el-Hazrecî Ebû Usaybia, *'Uyûnü 'l-enbâ' fî Tabakâti 'l-Etîbbâ'*, (Nşr. August Müller İmruülkays İbnü't-Tahhân), C. II., Ma'hedu Tarih'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1299.
- Aristoteles, *Metafizik I. Kitap*, (Çev. Ahmet Arslan). [https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/haydin/139466/Metafizik-Aristoteles-Ahmed_Arslan-1982-120s%20\(1\).pdf](https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/haydin/139466/Metafizik-Aristoteles-Ahmed_Arslan-1982-120s%20(1).pdf) (Erişim Tarihi: 4.10.2023).
- Ashtiyani, Saeed Changizi, Ali Zarei, Mohammad Elahipour, "Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2:16, 2009, s. 1-5.
- Ateeque Ahmed, Sana Kauser, Tasfiya Hakeem Ansari, Tariq Nadeem Khan, "İsmail Jurjani's Description of Pathophysiology of Psychiatric Disorders in Zakhira Khwarizam Shahi", *International Journal of Current Advanced Research*, Vol 9, S. 6, June 2020, s. 22603-22604.
- Aydoğan, Ayfer-Sami Aydoğan, *Medicinal Translation Dictionary*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2013.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2016.
- Brockelmann, C., "Cürcânî, Zeynüddin", *İA*, C. III, İstanbul 1977, s. 247.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül, "Ahlât-ı Erbaa", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 24.
- Doğruyol, Hasan, "İsmâil b. Hasan Cürcânî", *DİA*, C. VIII., İstanbul 1993, s. 133-134.
- Eliaçık, Muhittin, "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 131-147.
- Hacı Paşa (Calâlüddin Hızır), *Müntehab-ı Şifâ*, (Haz. Zafer Önler), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Hekim Seyyîd İsmâil Cürcânî, *Zahîre-i Hârizmşâhî*, (Tsh. Muhammed Rıza Muharrirî), 2. Kitap, Ferhengistân-i Ulûm Pezeşkî Cumhûrî İslâmî İrân, Tahran 1384.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn Fi't-Tıb*, (Çev. Esin Kâhya), Birinci Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

- Moattar, Fariborz, Mohammad Reza Shams Ardekani, Alireza Ghannadi, “The Life of Jorjani: On of the Persian Pioneers of Medicial Encyclopedia Compiling: on the Occasion of His 1000th Birthday Anniversary (434, A.H.-1434, A.H.)”, *Iranian Red Crescent Medical Journal*, September 15(9), 2013, s. 763-766.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Science and Civilization in Islam*, ABC International Group, Inc, 2001.
- Said, Hakim Mohammed, “The Works of Ismail-al-Jurjani (C. 480-531) an Important Source Material”, *XV. International Congress of the History of Science*, Edinburgh 10-19 August 1977, s. 1-21.
- Schacht, J., “al-Djurdjânî, Ismâ‘îl b. al-Ḥusayn”, *EP* (İng.), C. II, Leiden 1991, s. 603.
- Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, Kocaeli 2007. http://tip.kocaeli.edu.tr/docs/ttdk_2007.pdf (Erişim Tarihi: 3.10.2023).